

Drie paradigma's van het menselijke kwaad

Klaas Rozemond

Inleiding: het probleem van het kwaad

In haar boek *Evil in modern thought* betoogt Susan Neiman dat in de twintigste eeuw het denken over het kwaad van karakter is veranderd. In de achttiende en negentiende eeuw was Lissabon het symbool van het kwaad. De aardbeving van Lissabon in 1755 veroorzaakte een filosofische discussie over de vraag hoe deze natuurramp was te verenigen met het bestaan van een goede en almachtige god. In de twintigste eeuw seculariseerde het filosofische debat en werd Auschwitz het symbool van het kwaad. De Holocaust roept de vraag op hoe het mogelijk is dat een moderne beschaving kan overgaan tot het plegen van genocide en misdrijven tegen de mensheid. Het probleem van het kwaad wordt niet langer bepaald door de goedheid van god, maar door de slechtheid van de mens. De centrale vraag in het debat over het kwaad betreft de duiding van de menselijke slechtheid: hoe kan worden begrepen dat mensen welbewust enorme misdaden zoals de Holocaust plegen (Neiman, 2002: 1-4)?

In het filosofische debat over het menselijke kwaad speelt Hannah Arendt een vooraanstaande rol. Volgens Neiman leverde Arendt met haar begrip van de banaliteit van het kwaad de belangrijkste bijdrage van de filosofie aan het probleem van het kwaad na Auschwitz. Arendt wilde laten zien dat bepaalde personen de ergste misdaden kunnen begaan zonder dat zij daarbij kwade bedoelingen of slechte motieven hebben. Daarmee ging Arendt in tegen het klassieke paradigma van het kwaad waarin de kwade wil een centraal element is. Volgens het klassieke paradigma bestaat het kwaad uit schadelijke gedragingen die worden verricht met kwade intenties. Een kwade intentie ('intent to do wrong') houdt in dat de dader zich ervan bewust is dat hij fundamentele regels van moraal en recht schendt bij het toebrengen van schade aan anderen. Bij bepaalde daders van de Holocaust ontbraken kwade intenties en daarom kunnen zij niet kwaad worden genoemd volgens het klassieke paradigma (Neiman, 2002: 271-272; Arendt, 2006: 276-277; Bernstein, 2007: 219-220).

Met haar banaliteitsbegrip is Arendt een van de grondleggers van een nieuw paradigma van het menselijke kwaad. Augustine Brannigan heeft dit paradigma aangeduid als het gehoorzaamheidsparadigma (*Obedience Paradigm*): gehoorzaamheid is de belangrijkste factor om te verklaren waarom zo veel mensen meewerkten aan de Holocaust en vergelijkbare misdaden (Brannigan, 2013). Een andere grondlegger van het gehoorzaamheidsparadigma is Stanley Milgram die met zijn psychologische experiment liet zien dat gewone mensen in bepaalde omstandigheden uit gehoorzaamheid misdadige gedragingen verrichtten (Milgram, 2010). Ook Christopher Browning heeft een belangrijke bijdrage aan het paradigma geleverd met zijn historische onderzoek naar de misdaden van de gewone mannen van een Duits reservepolitiebataljon in Polen in 1942. Browning kwam tot de con-

clusie dat gehoorzaamheid en groepsconformiteit de belangrijkste factoren zijn waarmee de misdaden van deze gewone mannen kunnen worden verklaard (Browning, 2001; zie ook Neitzel & Welzer, 2012). In Nederland is Alette Smeulers de belangrijkste vertegenwoordiger van het gehoorzaamheidsparadigma (Smeulers, 2012).

Het gehoorzaamheidsparadigma wordt onder vuur genomen door critici die betogen dat het paradigma tekortschiet in het analyseren van de intenties en de motieven van de daders van genocide en misdrijven tegen de mensheid. Zo heeft David Cesarani, de biograaf van Adolf Eichmann, Hannah Arendt aangevallen op grond van haar weergave van Eichmann als dader zonder ideologische motieven (Cesarani, 2005). Ook Bettina Stangneth heeft in haar recente boek over Eichmann betoogd dat zijn misdaden voortvloeiden uit zijn nationaal-socialistische overtuiging (Stangneth, 2012). Daniel Goldhagen heeft Christopher Browning verweten dat hij geen aandacht heeft besteed aan het Duitse 'eliminatonistische antisemitisme' dat het gedrag van de politiereservisten in Polen kan verklaren (Goldhagen, 1997). De Swaan en Brannigan hebben Stanley Milgram bekritiseerd, omdat hij niet heeft onderzocht wat de motieven van de proefpersonen waren om mee te werken aan zijn experiment (Brannigan, 2013; De Swaan, 2014). Uit de kritiek op het gehoorzaamheidsparadigma kan een derde paradigma worden afgeleid: het ideologieparadigma dat de ideologische motieven van de daders centraal stelt als verklarende factor voor het kwaad dat zij begaan.

Op twee punten lijken de aanhangers van het ideologieparadigma het gehoorzaamheidsparadigma te onderschrijven: veel daders van genocide en misdrijven tegen de mensheid zijn normale mensen en zij plegen hun misdaden vaak in omstandigheden waarin zij niet inzien dat zij een vorm van kwaad begaan. Deze twee factoren kunnen worden beschouwd als het centrale probleem van het menselijke kwaad: de daders van de ergste misdaden uit de geschiedenis waren zich van geen kwaad bewust. Daardoor voldoen zij niet aan het klassieke paradigma van de kwade wil. In deze bijdrage wil ik onderzoeken hoe dit probleem van het kwaad kan worden geanalyseerd vanuit het paradigma van de gehoorzame dader en het paradigma van de ideologische dader. Ik wil daarbij nagaan op welke punten deze paradigma's van elkaar verschillen en elkaar aanvullen en in hoeverre zij laten zien dat het klassieke paradigma van de kwade wil niet van toepassing is op de daders van genocide en misdrijven tegen de mensheid. De strekking van mijn betoog zal zijn dat de verhouding van gehoorzame daders en ideologische daders tot de moraal complexer is dan de drie paradigma's suggereren. Daarbij speelt een belangrijk element een rol dat in deze drie paradigma's wordt onderbelicht: de welbewuste verwerping van de moraal door bepaalde daders. Mijn bijdrage is een pleidooi om de verhouding van de daders tot de moraal te onderzoeken, zodat de daders en hun misdaden beter kunnen worden begrepen.

Het gehoorzaamheidsparadigma van Arendt

Het gehoorzaamheidsparadigma is voor een belangrijk deel terug te voeren tot het verslag dat Hannah Arendt maakte van het proces tegen Adolf Eichmann in

Klaas Rozemond

Jeruzalem. Eichmann werd in 1961 in Jeruzalem berecht en ter dood veroordeeld voor zijn betrokkenheid bij de misdaden van de nazi's tegen de Joden: hij organiseerde de deportaties van de Joden naar de vernietigingskampen. In de ondertitel van haar boek gaf Arendt aan dat zij verslag uitbracht van de banaliteit van het kwaad, hoewel zij deze term pas aan het einde van haar verslag gebruikte. Vlak voor zijn executie hield Eichmann een korte toespraak die volgens Arendt bestond uit de clichés van een begrafenisrede. Eichmann was alleen vergeten dat het om zijn eigen begrafenis ging en het was alsof hij in zijn laatste momenten de les samenvatte die het proces ons had geleerd: de les van 'the fearsome, word-and-thought-defying *banality of evil*' (Arendt, 2006: 252, de cursivering is van Arendt).

In de context van het procesverslag van Arendt heeft het banaliteitsbegrip een specifieke betekenis. Met dit begrip bedoelde Arendt dat Eichmann slechts in clichés kon spreken. Dat was een gevolg van zijn onvermogen tot denken ('inability to think'). Eichmann was niet in staat om zich in anderen te verplaatsen, waardoor communicatie met hem onmogelijk was en hij was door de clichés die hij gebruikte afgeschermd van de realiteit. Hij was niet het monster dat de openbaar aanklager Gideon Hausner van hem maakte, maar eerder een clown (Arendt, 2006: 48-55). De gedachteloosheid ('thoughtlessness') van Eichmann was volgens Arendt kenmerkend voor de mentale toestand waarin hij zijn misdaden pleegde. Een gevolg daarvan was dat hij niet aan het klassieke vereiste voldeed van de kwade wil ('intent to do wrong'). Volgens Arendt had Eichmann geen motieven ('he had no motives at all') en besepte hij nimmer wat hij deed: 'he *merely never realized what he was doing*' (Arendt 2006, 277, 287, de cursivering is van Arendt).

Het onvermogen van Eichmann om te denken viel samen met ingrijpende sociale veranderingen in nazi-Duitsland. Volgens Arendt was het voor een normaal mens in nazi-Duitsland bijna onmogelijk om in te zien dat bepaalde gedragingen misdadig waren, omdat deze gedragingen in overeenstemming waren met de sociale normen van nazi-Duitsland. Het verbod om te doden was omgezet in het gebod om te doden en wie zich aan de sociale normen wilde houden, moest aan de misdaden van de nazi's meewerken (Arendt, 2006: 150, 276). Eichmann was verschrikkelijk normaal, maar juist vanwege zijn normaliteit was hij niet in staat om in te zien dat hij betrokken raakte bij een groot kwaad. Eichmann was geen antisemiet en ook geen overtuigd nazi, maar hij handelde uit gehoorzaamheid aan de regels van zijn samenleving (Arendt, 2006: 25-27).

De gehoorzaamheid van Eichmann beperkte zich niet tot het gedachteloze opvolgen van bevelen. Hij was volgens Arendt in staat om tegen bevelen in te gaan wanneer hij van mening was dat deze bevelen onverenigbaar waren met het geldende recht. Dat recht viel in de visie van Eichmann samen met de wil van Hitler als hoogste leider van het land. Eichmann wilde een gezagsgetrouw burger zijn en hij handelde daarbij uit bewondering voor Hitler. Dat waren de twee motieven die zijn gedrag bepaalden (Arendt, 2006: 135-137, 148-149). Arendt gaf daarmee aan dat Eichmann wel degelijk bepaalde motieven had om zijn misdaden te plegen. Eichmann beleefde volgens Arendt bovendien enkele gewetenscrises op de momenten dat bevelen van meerderen ingingen tegen zijn eigen opvattingen over het geldende recht (Arendt, 2006: 95, 138). Daaruit kan worden afgeleid dat

Eichmann een complexer persoon was dan Arendt met haar banaliteitsbegrip suggereert (Rozemond, 2012).

In de analyse van Arendt zijn twee basiselementen te herkennen van het gehoorzaamheidsparadigma. Het eerste element is de normaliteit van de dader: zijn misdaden kunnen niet worden verklaard vanuit een crimineel verleden of een geestelijke stoornis. De normaliteit van Eichmann wordt gecombineerd met het tweede basiselement van het paradigma: de gedragingen van de dader zijn niet in strijd met sociale normen, zoals dat bij gewone misdaad het geval is, maar zij zijn juist in overeenstemming met deze normen. De sociale normen van nazi-Duitsland schreven bepaalde gedragingen voor die in andere omstandigheden als misdadig worden beschouwd, maar door sociale veranderingen hun misdadige karakter hadden verloren. Door die veranderingen kan worden verklaard waarom normale mensen meewerkten aan genocide en misdrijven tegen de mensheid zonder te beseffen dat zij bij een enorm kwaad betrokken raakten.

Gehoorzaamheid volgens Milgram en Browning

De twee elementen van het gehoorzaamheidsparadigma liggen eveneens ten grondslag aan het experiment van Milgram waarin gewone mensen meewerkten aan een wetenschappelijk onderzoek waarbij zij elektrische schokken moesten toedienen aan een ander. De proefpersonen verkeerden in de veronderstelling dat zij deelnamen aan een onderzoek naar het leergedrag van de persoon die de schokken kreeg toegediend. De proefpersoon moest bij ieder fout antwoord van de leerling een hogere schok toedienen met een maximum van 450 volt. In een bepaalde variant van het experiment ging 65% van de proefpersonen door tot het maximum, ondanks de pijnkreten van het slachtoffer en zijn verzoeken om het experiment te staken (het ging niet om echte pijn, maar om door een acteur gespeelde pijn: de proefpersoon bediende een apparaat dat geen stroomstoten opwekte). In deze variant van het experiment kon de proefpersoon het slachtoffer niet zien. Wanneer hij het slachtoffer wel kon zien, daalde de gehoorzaamheid naar 40% en wanneer hij het slachtoffer moest aanraken om de schokken te kunnen toedienen, zakte het gehoorzaamheidspercentage naar 30% (Milgram, 2010: 36).

De proefpersonen in het experiment waren doorsnee-burgers uit New Haven waar Yale is gevestigd. Milgram verklaarde hun medewerking aan het toedienen van de schokken met behulp van een 'agentic state' waarin veel mensen terechtkomen wanneer zij zijn onderworpen aan het gezag van een autoriteit. Volgens Milgram heeft deze 'agentic state' een evolutionaire functie: mensen zijn beter in staat om te overleven wanneer zij met elkaar samenwerken en daarbij een autoriteit gehoorzamen. De meeste mensen bezitten het vermogen om autonome beslissingen te nemen, maar dat vermogen wordt bij veel mensen uitgeschakeld wanneer zij worden blootgesteld aan autoritair gezag binnen een hiërarchische organisatie (Milgram, 2010: 125-136). Volgens Milgram is Eichmann het voorbeeld van een persoon die in een gezagsverhouding in staat was om uit gehoorzaamheid de ergste misdaden te plegen. Eichmann handelde niet onder dwang,

Klaas Rozemond

maar hij was een gewillige uitvoerder van plannen die in overeenstemming waren met de eisen van zijn samenleving (Milgram, 2010: 175).

Browning gebruikte het gehoorzaamheidsparadigma om het gedrag van Duitse politiereservisten in Polen te verklaren. Deze reservisten raakten in 1942 betrokken bij executies en deportaties van Joden. Ook hier ging het om doorsneeburgers uit Duitsland zonder misdadig verleden (ze waren juist onderdeel van de reservepolitie) en zonder kwaadaardige motieven. Ze voerden onder het gezag van hun meerderen bepaalde handelingen uit die volgens de morele maatstaven van hun directe omgeving niet als misdadig werden aangemerkt, maar juist als wenselijk. Volgens Browning waren de reservisten niet in staat om hun handelingen te beoordelen aan de hand van abstracte beginselen (Browning, 2001: 74). Hun misdaden kunnen worden verklaard vanuit gehoorzaamheid aan het gezag dat zij als legitiem beschouwden en vanuit conformiteit aan de sociale normen van de groep waartoe zij behoorden en de samenleving waaruit zij afkomstig waren (Browning, 2001: 171-176). Volgens Browning was racistische indoctrinatie in nazi-Duitsland een factor die eveneens meespeelde, maar hij achtte het niet waarschijnlijk dat de politiereservisten (mannen van middelbare leeftijd) bijzonder vatbaar waren voor deze indoctrinatie, die bovendien niet was gericht op het doden van weerloze slachtoffers (Browning, 2001: 184).

Het gehoorzaamheidsparadigma van Arendt, Milgram en Browning kan een *conventionalistisch* paradigma worden genoemd. De daders van misdrijven die door de staat worden georganiseerd, zijn conventionalistisch in de betekenis die de ontwikkelingspsycholoog Lawrence Kohlberg aan dat begrip toekende. In een bepaald stadium van hun morele ontwikkeling zijn de meeste mensen in staat om in overeenstemming met sociale conventies te handelen, maar zij zijn niet in staat om deze conventies ter discussie te stellen. Dat laatste vermogen komt slechts toe aan een beperkte groep personen die zich tot postconventionalisten ontwikkelen en over de intellectuele vermogens beschikken om sociale normen kritisch te evalueren (Milgram, 2010: 207; Colby, Kohlberg, Speicher, Hewer, Candee, Gibbs & Power, 2010: 16-17). In het experiment van Milgram zouden dat de personen zijn die hun autonomie weten te bewaren en op een bepaald moment besluiten om niet langer aan het experiment mee te werken.

Eichmann als ideologische dader

Het gehoorzaamheidsparadigma is een belangrijk wetenschappelijk instrument om onderzoek te kunnen doen naar de daders van internationale misdrijven. Dit paradigma levert sterke hypothesen op waarmee het gedrag van bepaalde daders kan worden verklaard (Smeulders, 2012). Bij genocide en misdrijven tegen de mensheid zijn vaak honderdduizenden gewone burgers (militairen, politiemensen, ambtenaren) betrokken die niet uit misdadige motieven handelen, maar die hun taken in opdracht van de staat uitvoeren. De belangrijkste kritiek op het gehoorzaamheidsparadigma is dat het paradigma onderscheidend vermogen mist: daders van internationale misdrijven worden aangemerkt als gezagsgetrouwe bur-

gers, hoewel het in bepaalde gevallen gaat om ideologisch gemotiveerde daders zoals Eichmann (Browning, 2003: 3-4).

Dat is ook de kern van de kritiek van David Cesarani op de wijze waarop Arendt Eichmann heeft geportretteerd. Cesarani is zeer kritisch ten opzichte van Arendt en Milgram, omdat zij de historische, politieke en culturele dimensies van Eichmanns misdaden niet hebben onderkend (Cesarani, 2005: 15-16, 343-355). Toch onderschrijft Cesarani twee belangrijke uitgangspunten van het gehoorzaamheidsparadigma: Eichmann was een normaal persoon die niet door misdadige of pathologische motieven werd gedreven en hij was uiteindelijk ook niet in staat om te beseffen dat hij verkeerd had gehandeld in morele zin (Cesarani, 2005: 16-17, 366-367). Het belangrijkste onderscheid is dat de misdaden van Eichmann volgens Cesarani niet volledig kunnen worden verklaard vanuit zijn gehoorzaamheid. Belangrijker is dat Eichmann bezeten was van racistische ideeën en dat deze ideeën weerklank vonden in de samenleving waarin hij leefde en werden bevorderd door het politieke systeem waarin hij functioneerde (Cesarani, 2005: 367-368).

Cesarani beschrijft in zijn biografie van Eichmann het *radicaliseringsproces* van een normaal mens. In zekere zin is Eichmann in de beschrijving van Cesarani veel normaler dan in de wijze waarop Arendt hem portretteerde. Eichmann was in 1932, toen hij in Oostenrijk toetrad tot de NSDAP en de SS, niet de sociale mislukkeling en de in clichés sprekende clown die Arendt van hem maakte (Arendt, 2006: 33, 54). Eichmann had in 1932 een goede baan en een normaal verstand waarmee hij in staat was om te begrijpen wat de politieke ideologie van het nazisme inhield. Vanaf het moment dat hij in 1932 tot de SS toetrad, radicaliseerde Eichmann. Hij werd politiek actief en raakte in Oostenrijk betrokken bij het geweld van de SS tegen de politieke tegenstanders van de nazi's. Na de machtsovername van Hitler in Duitsland werden de activiteiten van de SS in Oostenrijk verboden. Dat was voor Eichmann de belangrijkste reden om naar nazi-Duitsland te vertrekken (Cesarani, 2005: 23-25, 30-35).

Uit dit begin van Eichmanns loopbaan als SS'er kan worden afgeleid dat gehoorzaamheid aan staatsgezag niet het motief van Eichmann was om zich tot het nazisme te bekeren en aan het politieke geweld van de nazi's deel te nemen. De SS was geen Oostenrijkse overheidsorganisatie, maar de radicale tak van een extremistische politieke beweging die er juist naar streefde om het legitieme staatsgezag omver te werpen. Precies om die reden werd de SS in Oostenrijk verboden. Dat gehoorzaamheid niet het motief van Eichmann was, blijkt ook uit het vervolg van zijn loopbaan binnen de SS. Hij was geen gezagsgetrouw ambtenaar, maar een partijfunctionaris die nauw betrokken raakte bij de ontwikkeling en de uitvoering van antisemitisch beleid door de *Sicherheitsdienst* van de SS. Ook deze dienst behoorde niet tot het staatsapparaat, maar was net als de SS een onderdeel van de NSDAP. De ideologische radicalisering van Eichmann liep parallel met de radicalisering van het anti-Joodse beleid van de nazi's waaraan hij belangrijke bijdragen leverde. Eichmann was bereid en in staat om steeds radicalere maatregelen te ontwikkelen en uit te voeren, van emigratie en deportatie tot fysieke vernietiging van Joden.

Klaas Rozemond

Cruciaal in Cesarani's beschrijving van Eichmann is de verandering van een normaal persoon in een radicaal antisemiet die ernaar streefde om het Joodse volk als een schadelijk virus volledig uit te roeien (Cesarani, 2005: 157). In 1944 was Eichmann volgens Cesarani 'rotten from the inside out' en kende hij geen morele grenzen meer bij de vervolging van de Joden (Cesarani, 2005: 188). Op dat moment was zijn kwaad niet banaal, maar radicaal (Arendt, 1994: 459). Het proces van morele ontgrenzing kan verklaren waarom een normaal mens een genocidepleger wordt. Bij deze ontgrenzing verliest een persoon geleidelijk zijn normaliteit en erkent hij niet langer de normale grenzen van moraal en recht. Bij Eichmann had deze ontwikkeling volgens zijn eigen verklaringen in Argentinië een ideologische achtergrond. De 'bange bureaucraat' die hij was, werd vergezeld door 'een fanatieke strijder voor de vrijheid van mijn bloed'. 'Wat mijn volk nodig heeft, is voor mij een heilig bevel en een heilige wet.' In deze racistische visie van Eichmann ontleent een bevel of een wet zijn gezag aan het belang van zijn volk. Dat is een belangrijk verschil met de ambtenaar die slechts handelt uit gehoorzaamheid aan de staat. Stangneth concludeert dat Eichmann een nationaalsocialist was en juist daarom een overtuigd massamoordenaar. De nazistische ideologie is de belangrijkste verklaring voor de radicalisering van Eichmann (Stangneth, 2012: 380, 384).

Goldhagen en Milgram over ideologische motivatie

Cesarani onderschrijft de visie van Daniel Goldhagen op de belangrijkste oorzaak van de genocide op de Joden: deze misdaad werd veroorzaakt door het antisemitisme van de daders (Cesarani, 2005: 355-356). Op het punt van het antisemitisme heeft Goldhagen de analyse van Browning bekritiseerd. Volgens Goldhagen heeft Browning ten onrechte het 'eliminationistische antisemitisme' buiten beschouwing gelaten als het belangrijkste motief van de politiereservisten om in Polen mee te werken aan de genocide op de Joden. Ook Goldhagen onderschrijft twee belangrijke elementen van het gehoorzaamheidsparadigma: deze reservisten waren normale personen en zij waren niet in staat om in te zien dat het vermoorden van Joden een enorme misdaad was. De onmogelijkheid om dat in te zien, was een gevolg van het gegeven dat antisemitisme volgens Goldhagen een 'cultural cognitive model' was dat bepaalde hoe gewone Duitsers ('ordinary Germans') de Joden beschouwden (Goldhagen, 1997: 34).

Op dit punt vertoont het verklaringsmodel van Goldhagen een opmerkelijke verwantschap met Arendts analyse van normaliteit in nazi-Duitsland. De daders handelden in overeenstemming met sociale normen die diep geworteld waren in de Duitse cultuur en de meeste daders misten het vermogen om deze normen ter discussie te stellen op het moment dat zij bij de genocide op de Joden werden betrokken (Goldhagen, 1997: 46). Dit is een conventionalistische verklaring en op dit punt komt Goldhagen in de problemen met een ander uitgangspunt van zijn betoog: hij wil de daders hun menselijkheid teruggeven als autonome personen die in staat waren om zelf te oordelen en te kiezen voor hun misdaden (Goldhagen, 1997: 13-14). Dat postconventionele uitgangspunt is moeilijk te ver-

enigen met het culturele cognitieve model waarmee Goldhagen de antisemitische motieven van de daders wil verklaren. Zij waren volgens Goldhagen juist niet in staat om zich te onttrekken aan het eliminationistische antisemitisme dat hun motieven determineerde en daardoor berustten hun misdaden niet op een autonome keuze.

Het relevante verschil met het gehoorzaamheidsparadigma van Arendt, Milgram en Browning is dat Goldhagen alle Duitsers als ideologisch gemotiveerde daders ziet. Ze handelden niet uit gehoorzaamheid aan autoriteiten, maar ze waren gewillige beulen, omdat ze het eliminationistische antisemitisme onderschreven dat aan de misdaden van de nazi's ten grondslag lag. Een gevolg daarvan was dat ze hun daden niet als immoreel of misdadig beschouwden, maar als gerechtvaardigd op grond van de sociale normen van hun samenleving (Goldhagen, 1997: 152, 247). Volgens Goldhagen hadden de daders wel eigen intenties en motieven, maar net als Arendt is hij van mening dat deze intenties en motieven sociaal gedetermineerd waren. Aan dit sociale determinisme voegt Goldhagen een culturele onderlaag toe: het antisemitisme van de nazi's was niet nieuw, maar het was een voorzetting van het eliminationistische antisemitisme van de Duitse cultuur. Om die reden waren de Duitsers 'gewillige uitvoerders' van de genocide op de Joden.

Er kan hier een overeenkomst tussen het culturele verklaringsmodel van Goldhagen en het gehoorzaamheidsparadigma worden gezien. Ook volgens Milgram kan de gehoorzaamheid van zijn proefpersonen worden verklaard vanuit de vrijwillige medewerking aan het experiment en de instemming met de doelstelling ervan. De proefpersonen meldden zich bij Yale, omdat zij dachten dat zij een bijdrage zouden leveren aan het vergroten van wetenschappelijke kennis omtrent leergedrag. Ideologische rechtvaardiging ('ideological justification') is volgens Milgram een belangrijke factor om *vrijwillige* gehoorzaamheid te bevorderen ('*willing obedience*') (Milgram, 2010: 144, de cursivering is van Milgram). Wanneer personen instemmen met het doel van bepaalde handelingen, zijn zij volgens Milgram beter in staat om mee te werken aan deze handelingen dan wanneer ze onder dwang handelen.

Het experiment van Milgram bevat een belangrijke culturele veronderstelling. Het experiment werd uitgevoerd door Yale, een gezaghebbende universiteit die in de ogen van de proefpersonen een legitiem doel nastreefde. Bij herhaling van het experiment in een anoniem kantoorgebouw daalde de gehoorzaamheid in de standaardvariant naar 47,5% (Milgram, 2010: 61), maar ook in die setting gingen de proefpersonen ervan uit dat zij meewerkten aan een wetenschappelijk onderzoek. Zij voerden bij het toedienen van de schokken ook geen specifieke bevelen of opdrachten uit, maar een algemene instructie die werd versterkt door verzoeken van de autoriteit om verder te gaan wanneer zij twijfelden. Deze verzoeken werden steeds indringender wanneer de proefpersonen bleven twijfelen. Burger heeft in een afgezwakte herhaling van het experiment laten zien dat *alle* proefpersonen *stoppen* op het moment dat de autoriteit het meest indringende verzoek doet. De personen die tot het einde doorgaan, hebben geen indringend verzoek nodig (Burger, Girgis & Manning, 2011: 464).

Klaas Rozemond

Het experiment van Milgram kan worden verklaard vanuit vrijwillige medewerking aan een legitieme onderneming, waarbij de legitimiteit wordt bepaald door een cultureel cognitief model met betrekking tot het doel van de onderneming: het vergroten van wetenschappelijke kennis. Het gaat daarbij om culturele veronderstellingen (het sociale gezag van wetenschap), institutionele kenmerken (Yale als wetenschappelijk instituut), situationele factoren (de wetenschappelijke autoriteit van de onderzoeker in het experiment) en persoonlijke opvattingen van de proefpersonen. Er zou kunnen worden betoogd dat Milgram zoiets als 'ideologische gehoorzaamheid' heeft gemeten, maar dan is het wel van belang om de verschillende vormen van gehoorzaamheid van elkaar te onderscheiden. De persoon die een bevel opvolgt, bijvoorbeeld een militair of een ambtenaar, is op een andere manier gehoorzaam dan de persoon die een instructie van een wetenschapper uitvoert of de persoon die zich aan een sociale norm houdt of de persoon die in een ideologie van een radicale beweging gelooft en daarom zijn leider volgt en zijn volk wil dienen. Wanneer al deze personen zonder nadere explicatie gehoorzaam worden genoemd, mist het gehoorzaamheidsparadigma onderscheidend vermogen ten aanzien van de verschillende motieven waarom mensen meewerken aan bepaalde sociale activiteiten of juist weigeren om dat te doen (De Swaan, 2014: 30-36; Brannigan, 2013: 14-21).

Ideologie en moraal

Een belangrijk verschil met gehoorzame daders is dat ideologische daders niet zonder meer de regels van hun samenleving willen volgen, maar deze regels in bepaalde gevallen juist willen veranderen. Ze zouden daarom *postconventionalistisch* (in de zin van Kohlberg) kunnen worden genoemd. Vanuit hun ideologische perspectief nemen zij een kritische houding aan ten opzichte van de sociale normen van hun samenleving. Aan de hand van het gehoorzaamheidsparadigma zijn deze daders moeilijk te herkennen, omdat zij hun misdaden vaak plegen in organisaties die een bureaucratische structuur aannemen. Zo raakte de SS in nazi-Duitsland in toenemende mate verweven met overheidsorganisaties als de politie en de veiligheidsdiensten (Longerich, 2012: 147 e.v.). Deze overheidsorganisaties konden hun misdrijven echter slechts plegen na een politieke en sociale revolutie waarin de ideologie van een extremistische beweging werd omgevormd tot staatsideologie. In een dergelijke situatie wordt de staat een instrument van een radicale ideologie, waardoor het mogelijk wordt dat onder het gezag van de staat ernstige misdaden worden begaan. Aan die misdaden werken vervolgens talloze gezagsgetrouwe burgers in verschillende overheidsdiensten mee, maar dat is een gevolg van een ideologische transformatie die deze diensten hebben ondergaan. De ideologische daders die deze transformatie hebben bewerkstelligd, verschijnen vervolgens als gezagsgetrouwe bureaucraten die hun misdaden in opdracht van de staat uitvoeren.

In zijn biografie van Werner Best, een man met een lange carrière binnen de SS en de nazi-bureaucratie, vestigde Ulrich Herbert de aandacht op de ideologische achtergrond van dit soort daders (Herbert, 2011). Best werd geboren in 1903, pro-

moveerde als jurist in 1927 en werkte als bestuursrechter tot de machtsovername van de nazi's in 1933. Daarna zette hij zijn carrière voort bij de politie en de *Sicherheitsdienst* (SD). Hij werkte mee aan de oprichting van het *Reichssicherheits-hauptamt* (RSHA) waarin de verschillende politiediensten en veiligheidsdiensten opgingen na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1939. Ook Eichmanns afdeling Joodse zaken werd vanuit de SD in het RSHA opgenomen, waardoor deze overheidsorganisatie verantwoordelijk werd voor het anti-Joodse beleid van de nazi's. In verschillende overheidsfuncties vanaf 1939 raakte Best betrokken bij de vervolging van de Joden. Hij werd na de oorlog in Denemarken tot de doodstraf veroordeeld, maar die straf werd omgezet in een gevangenisstraf van twaalf jaar. In 1951 kwam hij vervroegd vrij. In 1969 werd hij in Duitsland gearresteerd vanwege zijn betrokkenheid bij de liquidaties door de *Einsatzgruppen* van de SS in Polen in 1939. Het proces werd niet doorgezet in verband met de slechte gezondheid van Best. Hij overleed in 1989.

Best is een duidelijk voorbeeld van een ideologische dader die tijdens de oorlog radicaliseerde. Hij had zijn ideologische overtuiging al voor de machtsovername door de nazi's gevormd en uitgedragen in verschillende publicaties waarin hij de theorie verkondigde dat volk en strijd de basisbegrippen zijn van politiek en macht. Volgens deze nationalistische ideologie is een volk niet gebonden aan morele beginselen of aan het internationale recht, omdat moraal en recht moeten worden beschouwd als strijdmiddelen van de vijand om de macht van een volk te beperken. Volgens Best moet een volk worden geleid door een elite die in staat is om de natuurwetten van de strijd te begrijpen en naar die wetten te handelen om te kunnen overleven. Best beschouwde de Joden niet als een minderwaardig ras, maar als een vreemd volk dat niet in Duitsland thuishoorde. In het belang van het Duitse volk moesten de Joden worden bestreden en desnoods worden vernietigd, niet uit haat of verachting, maar uit zelfverdediging (Herbert, 2011: 88-109). Deze politieke ideologie is het recept voor radicalisering: een volk is in zijn strijd om het bestaan niet gebonden aan moraal en recht en daardoor worden morele en juridische beperkingen op geweld tegen vijanden in de strijd opgeheven.

Best maakte deel uit van de zogenoemde *völkische Bewegung* die ook op de universiteiten in Duitsland in de jaren 1920 veel aanhangers had. Deze beweging bracht een generatie intellectuelen voort die in de jaren 1930 leidinggevende functies vervulden binnen de SS, de SD en de Gestapo en vanaf 1939 binnen het RSHA. Michael Wildt heeft deze generatie aangeduid met de term '*Generation des Unbedingten*', een intellectuele generatie met een onvoorwaardelijk geloof in een radicaal nationalisme dat al was ontstaan voordat de nazi's aan de macht kwamen (Wildt, 2003). De meeste leden van deze generatie werden geboren tussen 1900 en 1910, zij waren hoog opgeleid, velen hadden een academische studie voltooid en een relatief hoog percentage was gepromoveerd. Opvallend is het grote aantal (gepromoveerde) juristen in deze dadergroep. Deze juristen waren bij uitstek in staat om bestaande normen en instituties te bekritisieren aan de hand van hun rechtsradicale ideologie. Net als Best radicaliseerde deze generatie na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en waren de leden ervan bereid om uitvoerende taken op zich te nemen in de ideologische strijd om het bestaan met andere volken.

Klaas Rozemond

Dat bleek na de inval van de Duitsers in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941. De vervolging van de Joden nam vanaf dat moment de vorm aan van een genocide die werd uitgevoerd door *Einsatzgruppen*, speciale eenheden van de SS die waren belast met de uitschakeling van het verzet achter de Duitse linies. De meeste leiders van deze eenheden werden gerekruteerd onder de leidinggevenden van het RSHA en zij behoorden tot de intellectuele generatie van onvoorwaardelijke daders (Earl, 2010: 101). De *Einsatzgruppen* vermoordden naar schatting een miljoen Joden door middel van executiepelotons. Na de oorlog stonden 24 leidinggevenden in Neurenberg terecht in een apart proces. Ze beriepen zich op 'superior orders': Hitler had het bevel gegeven dat de Joden moesten worden uitgeroeid en zij waren als militairen verplicht om dit bevel uit te voeren. De rechtvaardiging van het bevel berustte op de noodzakelijke verdediging van het Duitse volk tegen zijn vijanden (Earl, 2010: 197-203). Het militaire tribunaal verwierp dit verweer. De rechters waren van oordeel dat militaire gehoorzaamheid niet het motief van deze misdaden was, maar ideologische overtuiging. De daders hadden welbewust een racistische massamoord gepleegd, omdat zij geloofden dat het Joodse volk een gevaar voor Duitsland vormde dat met alle middelen moest worden uitgeroeid (Earl, 2010: 255-256).

Het *Einsatzgruppen*-proces in Neurenberg verliep op een vergelijkbare manier als het Eichmann-proces in Jeruzalem: ook de rechters in Jeruzalem beschouwden Eichmann (geboren in 1906) als een overtuigingsdader en zij verwierpen zijn verweer dat hij uit gehoorzaamheid had gehandeld (Cesarani, 2005: 312). De hoofdverdachte in het *Einsatzgruppen*-proces was Otto Ohlendorf, een jurist en econoom die vanaf 1925 een lange carrière had gevolgd binnen de NSDAP, de SS en de SD. Ohlendorf wist als jurist precies welke regels en beginselen hij met zijn misdaden had geschonden. Hij was echter een overtuigd nazi die net als Werner Best de democratie en de rechtsstaat wilde vervangen door de onbeperkte macht van het volk, die werd uitgeoefend door zijn partij onder leiding van de intellectuele elite van de SS (Earl, 2010: 58-75).

Volgens Wildt was het RSHA, waarin daders als Ohlendorf en Eichmann vanaf 1939 werkzaam waren, geen gewone bureaucratie die aan politiek en juridisch toezicht was onderworpen. De ontwerpers van het RSHA (Himmler, Heydrich en Best) wilden het RSHA juist onttrekken aan normale gezagsverhoudingen. Het RSHA viel onder de macht van de SS met Himmler als hoogste leider en daardoor was het machtsapparaat van de politie en de veiligheidsdiensten een ideologisch strijdmiddel geworden, een '*kämpfende Verwaltung*', waarmee de vijanden van het Duitse volk konden worden bestreden (Wildt, 2003: 205; Lozowick, 2002: 15). De leidinggevenden binnen dit apparaat werden speciaal geselecteerd vanwege hun vermogen om zelfstandig de ideologie van het nazisme in concreet beleid om te zetten. Door het ontbreken van politieke en juridische controle was het mogelijk dat deze organisatie in oorlogstijd kon radicaliseren tot een bureaucratisch moordapparaat waarmee de vermeende vijanden van het Duitse volk werden uitgeroeid.

Het RSHA was een ideologische bureaucratie en dat maakt het zo moeilijk om daders als Best, Ohlendorf en Eichmann exclusief te beschrijven in de terminologie van het gehoorzaamheidsparadigma of het ideologieparadigma. Zij

functioneerden binnen een hiërarchische organisatie en daarom konden zij zich achteraf in hun strafprocessen beroepen op hun gehoorzaamheidsplicht. Tegelijkertijd waren zij overtuigingsdadere met ideologische opvattingen die zij al hadden gevormd voordat zij opgingen in de overheidsorganisatie die zij zelf mede hadden vormgegeven. In het licht van hun ideologische opvattingen krijgen hun misdaden een ander karakter. Het ging bij deze dadere niet alleen om gehoorzaamheid aan bevelen van meerderen, maar ook om de verwezenlijking van ideologische doelstellingen waarin zij geloofden. De kern van hun racistische ideologie werd bepaald door het concept van de strijd om het bestaan tussen de volken, waarin geen morele en juridische grenzen gelden. Deze ideologie werkte als een ontremmende factor ten opzichte van de normale grenzen die aan de macht van de staat worden gesteld. Gehoorzaamheid aan ideologische leiders werd gecombineerd met een onbeperkte bevoegdheid om geweld te gebruiken tegen de ideologische vijanden van het Duitse volk. Volgens Wildt was de radicalisering van het RSHA een proces van ontgrenzing ('*Entgrenzung*') in territoriale en morele zin: nationale vervolging en deportatie ontspoorde tijdens de oorlog in massavernietiging op Europese schaal (Wildt, 2003: 601-606).

Sociale revolutie en kwaad geweten

Niet alleen wilden ideologische dadere als Himmler, Heydrich, Best, Ohlendorf en Eichmann het karakter van de staatsbureaucratie veranderen, zij wilden ook een maatschappelijke omwenteling bewerkstelligen door middel van propaganda en terreur. Deze omwenteling was gebaseerd op een welbewuste verwerping van de bestaande moraal (Arendt, 1994: 463). De sociale revolutie had tot doel het morele bewustzijn van normale mensen in Duitsland om te vormen: zij zouden een 'nazi-geweten' moeten ontwikkelen (Koonz, 2005). Het is de vraag of deze sociale revolutie in nazi-Duitsland inderdaad is voltooid, zodat gewone Duitsers de genocide op de Joden als een gerechtvaardigde daad beschouwden in het belang van het Duitse volk. Historisch onderzoek van Bajohr en Longrich laat zien dat dat niet het geval was. Volgens Bajohr ontwikkelden veel Duitsers tijdens de genocide op de Joden een 'kwaad geweten' ('*slechtes Gewissen*'), omdat zij beseften dat zij een regime hadden gesteund dat vanaf het uitbreken van de oorlog overging tot het begaan van extreme misdaden (Bajohr, 2008).

De Jodenvervolging veranderde na 1941 van karakter. Tot dat moment hadden de meeste maatregelen, zoals de Neurenberger rassenwetten en de gedwongen emigratie van Joden, een openbaar karakter. De vernietiging van de Joden in het oosten vond echter buiten de Duitse samenleving plaats en de *Endlösung* werd bewust geheim gehouden. Het ging hier om een publiek geheim, omdat een groot deel van de Duitse bevolking op de hoogte was van de massa-executies door de *Einsatzgruppen* in het oosten. Bij deze massa-executies waren veel gewone Duitsers betrokken (militairen en politiemensen) die terugkeerden in de Duitse samenleving en verslag deden van de gebeurtenissen. Het bestaan van de vernietigingskampen was minder bekend, maar de deportaties naar het oosten waren

Klaas Rozemond

voor iedereen zichtbaar en de nazi-propaganda verkondigde de boodschap van Hitler dat het Joodse volk in Europa werd vernietigd (Longerich, 2007: 201).

Bajohr en Longerich laten zien dat de propaganda een averechts effect had op de steun van de bevolking voor het nazi-bewind. De *Sicherheitsdienst* en andere veiligheidsdiensten deden onderzoek naar de stemming onder de bevolking door middel van informanten. Uit de stemmingsberichten van deze informanten bleek dat de meeste Duitsers, inclusief veel partijleden, het geweld tegen de Joden afwezen en ook de massamoord op de Joden als een misdaad beschouwden waarvan zij zich zo veel mogelijk wilden distantieëren. Om die reden stopten de nazi's met hun propaganda over de vernietiging van de Joden. Ook de propaganda over de misdaden van de vijand, zoals de massamoord op Poolse militairen door de Russische geheime dienst NKVD in Katyn, werkte averechts. Duitsers vergeleken deze misdaad met de misdaden van de nazi's en veel mensen oordeelden dat de Duitse misdaden in omvang veel groter waren en dat de nazi-propaganda daarom 'huichelarij' was (Bajohr, 2008: 69).

Uit de analyses van Bajohr en Longerich blijkt dat normale mensen in nazi-Duitsland een moreel bewustzijn hadden waarmee zij de vernietiging van de Joden als een misdaad konden duiden. Daarmee wordt een gemeenschappelijk element van de paradigma's van gehoorzaamheid en ideologie ondergraven. Normale Duitsers beseften volgens Bajohr en Longerich wel degelijk dat de genocide op de Joden een enorme misdaad was en de uitvoerders van deze misdaad beseften dat ook. De ideologische daders achtten hun daden gerechtvaardigd in het belang van het Duitse volk, maar ze waren zich ervan bewust dat de vernietiging van de Joden onverenigbaar was met morele normen die nog steeds in de Duitse samenleving werden onderschreven en door middel van propaganda en terreur moesten worden bestreden. De ideologische revolutie was in nazi-Duitsland echter niet volledig voltooid en daarvan waren daders als Ohlendorf op de hoogte.

Ohlendorf was als leider van een *Einsatzgruppe* verantwoordelijk voor de moord op 90.000 Joden in de Sovjet-Unie. Na zijn vernietigingswerk keerde hij in 1942 terug naar de afdeling van de *Sicherheitsdienst* binnen het RSHA die de stemming onder de bevolking peilde en uit die peilingen kon hij afleiden dat zijn misdaden geen steun vonden bij de Duitse bevolking. Na de oorlog noemde Ohlendorf de SD 'de enige kritische instelling in nazi-Duitsland', maar dat was een onderdeel van zijn verdedigingsstrategie om zich van de misdaden van de nazi's te distantiëren (Longerich, 2007: 39-40). Longerich legt daarbij een probleem van het gehoorzaamheidsparadigma bloot: dit paradigma is voor een belangrijk deel gebaseerd op de verklaringen van daders als Eichmann en Ohlendorf, maar die verklaringen zijn fundamenteel onbetrouwbaar (Longerich, 2010: 187-89, 261-263). Deze daders hebben het gehoorzaamheidsparadigma in het leven geroepen om zichzelf tegenover hun rechters vrij te pleiten van de misdaden die zij uit ideologische motieven begingen.

Conclusie: de waarde van de drie paradigma's

Ideologie kan op verschillende niveaus een verklarende factor zijn voor bepaalde misdaden: de persoonlijke motieven van daders, de organisatorische kenmerken van instituties, de sociale kenmerken van een samenleving en de culturele achtergronden van deze samenleving (De Swaan, 2014: 20-21, 256). Zo bevat de ideologie van het nazisme elementen die kunnen verklaren waarom bepaalde personen zich onderwierpen aan het gezag van hun leiders. Deze onderwerping was volgens het nazisme noodzakelijk om een ideologisch doel te kunnen verwezenlijken: de overleving van het Duitse volk in de strijd tegen andere volken. Tegelijk had de ideologie van het nazisme een ontgrenzende functie: in deze strijd golden geen morele en juridische grenzen en waren alle middelen geoorloofd om een vijand te vernietigen.

Wanneer personen in deze ideologie geloven, instituties naar deze ideologie worden gevormd en morele en juridische normen in bepaalde omstandigheden hun gelding verliezen, kan de ideologie tot extreme misdaden leiden. Ideologie kan daarbij een dubbele functie vervullen. De ideologie schrijft gehoorzaamheid aan een partij, een leider en een volk voor (en niet aan de staat als zodanig), maar tegelijk schaft de ideologie de traditionele grenzen van recht en moraal af in de strijd met ideologische vijanden. Het gevolg daarvan is dat bepaalde daders als gehoorzame daders verschijnen die geen morele en juridische grenzen erkennen in de strijd tegen de vijand. Ze zijn in de woorden van Adolf Eichmann 'bange bureaucraten' die 'strijden voor de vrijheid van hun bloed'. De combinatie van bureaucratische gehoorzaamheid en ideologische ontgrenzing kan verklaren waarom bepaalde personen tot extreme misdaden in staat zijn. Wanneer daders als Ohlendorf en Eichmann uitsluitend worden beschouwd als gezagsgetrouwe daders, verdwijnt de ideologie met zijn ontgrenzende functie als verklarende factor uit beeld. Deze daders worden door het gehoorzaamheidsparadigma als normaal getypeerd (Smeulders, 2012: 39-41), hoewel zij tijdens het plegen van hun misdaden hun normaliteit verloren in de zin dat zij op grond van hun ideologie de normale morele en juridische grenzen aan overheidsmacht niet langer erkenden. Om een juist beeld te krijgen van deze daders, moet worden onderzocht wat hun opvattingen waren over de verhouding tussen hun misdaden en de moraal en het recht en hoe deze opvattingen werden bepaald door ideologische motieven. Dat geldt eveneens voor organisaties als de SS en het RSHA, die verantwoordelijk waren voor het plegen van genocide en misdrijven tegen de mensheid. Deze organisaties kunnen niet worden begrepen zonder analyse van de ideologische structuur ervan en de specifieke verhouding tot recht en moraal die in deze structuur besloten lag.

Het klassieke paradigma van het menselijke kwaad roept de vraag op in hoeverre bepaalde daders zich ervan bewust waren dat zij morele grenzen overschreden bij het plegen van hun misdaden. Het gehoorzaamheidsparadigma en het ideologieparadigma onderschrijven de gedachte dat de daders hun daden niet als een vorm van kwaad beschouwden. De alternatieve hypothese luidt dat de daders zich er wel van bewust waren dat hun gedragingen onverenigbaar waren met de klassieke moraal en het geldende recht, bijvoorbeeld met het morele en juridische verbod

Klaas Rozemond

om te doden. De sociale functie van moraal is het stellen van grenzen aan menselijke gedragingen om geweldloos samenleven mogelijk te maken. Deze morele grenzen zijn vastgelegd in het recht dat door de overheid wordt gehandhaafd. Ideologie kan een ontgrenzende functie hebben in de zin dat een radicale ideologie de beperkende functie van morele en juridische grenzen in de context van een ideologische strijd welbewust verwerpt (Arendt, 1994: 463). Een gevolg daarvan is dat de handhaving van moraal en recht door de overheid voor een belangrijk deel wordt prijsgegeven wanneer een radicale ideologische beweging de exclusieve staatsmacht verwerft. Het idee van een moraal wordt vervangen door het idee van een strijd om het bestaan met een ideologische vijand. In die strijd worden geen morele en juridische grenzen erkend, waardoor extreme misdaden verschijnen als noodzakelijke handelingen om in de strijd te kunnen overleven. De staat geeft niet alleen de opdracht daartoe, maar zij verschaft ook de ideologische legitimatie voor handelen dat in een normale context als misdadig wordt gezien.

Deze misdaden leveren vanuit het klassieke paradigma van het kwaad een fundamenteel probleem op. Wanneer bepaalde daders de begrenzendende functie van moraal en recht welbewust verwerpen, heeft het wellicht geen zin om hun daden als een moreel kwaad aan te duiden en de daders juridisch te vervolgen. De enige mogelijkheid tot begrenzing van hun gedragingen zou de feitelijke uitschakeling van deze daders zijn in de strijd die zij op ideologische gronden hebben ontketend (Arendt, 2006: 279). Daarmee zou echter worden erkend dat niet moraal en recht, maar strijd en macht de sociale basis vormen van politiek handelen. Dat zou betekenen dat morele veroordeling en juridische vervolging inderdaad niet meer zijn dan de instrumenten van de winnaar in de strijd om een vijand uit te schakelen. Hier zou tegenover kunnen worden gesteld dat begrippen als kwaad en misdaad de sociale functie kunnen vervullen om bepaalde morele en juridische grenzen te herstellen nadat zij zijn overschreden. De kerngedachte van de klassieke moraal is dat een persoon verantwoordelijk is voor zijn misdaden. Individuele verantwoordelijkheid in morele en juridische zin heeft de sociale functie om te voorkomen dat mensen misdaden plegen (Burger, Girgis & Manning, 2011: 465). Wanneer die gedachte wordt losgelaten, zou dat het ontremmende effect van een radicale ideologie versterken: mensen zijn tot alles in staat wanneer zij niet verantwoordelijk worden gehouden voor hun misdaden.

Literatuur

- Arendt, H. (1994), *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt.
- Arendt, H. (2006), *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York: Penguin Books.
- Bajohr, F. (2008), Vom antijüdischem Konsens zum schlechten Gewissen. Die Deutsche Gesellschaft und die Judenverfolgung 1933-1945. In: Frank Bajohr & Dieter Pohl, *Massenmord und schlechtes Gewissen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 15-79.
- Bernstein, J.H. (2007), *Radical Evil. A Philosophical Interrogation*. Cambridge: Polity Press.
- Brannigan, A. (2013), *Beyond the Banality of Evil. Criminology and Genocide*. Oxford: Oxford University Press.

- Browning, C. (2001), *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. Londen: Penguin Books.
- Browning, C. (2003), *Collected Memories. Holocaust History and Postwar Testimony*. Madison: The University of Wisconsin Press.
- Burger, J.M, Z.M. Girgis & C.C. Manning (2011), In Their Own Words: Explaining Obedience to Authority Through an Examination of Participants' Comments. *Social Psychology and Personality Science* 2 (5), 460-466.
- Cesarani, D. (2005), *Eichmann. His Life and Crimes*. Londen: Vintage.
- Colby, A., L. Kohlberg, B. Speicher, A. Hewer, D. Candee, J. Gibbs & C. Power (2010), *The Measurement of Moral Judgement. Volume I. Theoretical Foundations and Research Validation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Earl, H. (2010), *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945-1958*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldhagen, D. (1997), *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: Vintage Books.
- Herbert, U. (2011), *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft 1903-1989*. Bonn: Dietz.
- Koonz, C. (2005), *The Nazi Conscience*. Cambridge/Londen: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Longerich, P. (2007), *Davon haben wir nichts gewusst! Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945*. München: Pantheon.
- Longerich, P. (2010), *Holocaust. The Nazi Persecution and Murder of the Jews*. Oxford: Oxford University Press.
- Longerich, P. (2012), *Heinrich Himmler*. Oxford: Oxford University Press.
- Lozowick, Y. (2002), *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security State and the Banality of Evil*. Londen/New York: Continuum.
- Milgram, S. (2010), *Obedience to Authority*. New York: Pinter & Martin.
- Neitzel, S. & H. Welzer (2012), *Soldaten: over vechten, doden en sterven*. Amsterdam: Ambo.
- Neiman, S. (2002), *Evil in modern thought. An alternative history of philosophy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rozemond, N. (2012), De complexiteit van het kwaad. Een kritische lezing van Hannah Arendts Eichmann in Jerusalem. *The Netherlands Journal of Legal Philosophy* 41 (1), 63-82.
- Smeulders, A. (2012), *In opdracht van de staat: gezagsgetrouwe criminelen en internationale misdrijven*. Tilburg University.
- Swaan, A. de (2014), *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Stangneth, B. (2012), *Eichmann in Argentinië*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Atlas Contact.
- Wildt, M. (2003), *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*. Hamburg: Hamburg Edition.